

TÜRÜK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 30, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 09.09.2022

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 25.09.2022

Sayfa / Page: 190-200

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

 Öğr. Gör. Dr. Esin AĞCA

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
esinagca@gmail.com

ESKİ UYGURCADA KILINIŞ KATEGORİSİ BAĞLAMINDA *tüket-* YARDIMCI FİİLİ

Öz

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden bugüne belirli kurallar çerçevesinde formüle edilmiş kategorilerinden biri olan fiil birleşmeleri hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar son zamanlarda fiil birleşmelerinin gramerleşme, kiplik ve kılınış alanlarında yoğunlaşmıştır. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerindeki fiil birleşmeleri incelendiğinde, Türk dilinin farklı evrelerinde, yeni yardımcı fiillerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yazıda, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren çeşitli türevleri ile tanıklanan tüke- fiilinin anlamı ve türevleri üzerinde durulacaktır. Özellikle Eski Uygur Türkçesinin Budist metinlerinde tanıklanabilen *fiil + ünlü zarf-fiil eki + tüket-* şeklindeki yapı çerçevesinde tüket- yardımcı fiilinin fiil birleşimindeki rolü ve anlamı değerlendirilecektir. Eski Uygur Türkçesi metinlerindeki tüket- fiilinin hangi süreçlerden geçerek yardımcı fiile dönüştüğü meselesi ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygur Türkçesi, Birleşik Fiiller, Yardımcı Fiil, Kılınış, tüket-

THE AUXILIARY VERB *tüket-* IN THE CONTEXT OF THE CATEGORY OF ACTIONALITY IN OLD UYGHUR

Abstract

There have been many studies on verb combinations, one of the categories that have been formulated within the framework of certain rules since the first written texts of the Turkic language. These studies have recently focused on the grammarization, modality, and actionality of verb combinations. When the verb combinations in historical and modern Turkic written languages are researched, it is seen that new auxiliary verbs have emerged in different phases of the Turkic language. In this article, the meaning and derivatives of the verb *tüke-*, which has been witnessed with its various derivatives since the first written texts of the Turkic language, will be emphasized. The role and meaning of the auxiliary verb *tüket-* in the verb combination will be evaluated within the framework of the structure of *verb + vowel adverb suffix + tüket-*, which can be witnessed especially in the Buddhist texts of Old Uyghur Turkic. It will be discussed through which processes the verb *tüket-* in Old Uyghur Turkic texts turns into an auxiliary verb.

Key Words: Old Uyghur Turkic, Compound Verbs, Auxiliary Verb, Actionality, *tüket-*

Giriş

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Türk runik harfli yazıtlar, büyük ölçüde askeri ve siyasi konularla ilgili oldukları için, Türk dilinin zamanına ait bütün söz varlığını ve gramer yapılarını içermemektedir. Bununla birlikte Türk runik harfli yazıtlarda, Türk dilinin daha sonraki evrelerinde kök halinde tanıklanan sözcüklerin eklerle genişlemiş şekillerine rastlamak mümkündür. Benzer bir durum ekler için de söz konusudur. Bazı eklerin basit şekilleri yazıtlarda görülmezken, başka eklerle genişlemiş şekilleri tanıklanabilmektedir. Mesela yazıtlarda genişlemiş -gUIUk eki tanıklanırken, ekin basit şekli olan -gU, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde yazı dilinde temsil edilmiştir. Yine bu çevreye ait metinler, genellikle devleti yöneten kağanların ya da devlet kademesindeki kişilerin askeri ve siyasi söylemlerini ya da milletine nasihatlerini içerdiğinden, söz dizimsel bakımdan da farklı bir özellik sergilemektedir. Bu bakımdan yazıtlarda birleşik, uzun cümle tiplerinden çok, daha kısa ve verilmek istenen mesajın daha özlü şekilde ifade edildiği cümleler daha yaygındır.

Türk dilinin söz varlığı ve gramer özellikleri bakımından daha zengin bir görünüm sergilemeye başladığı alan, Eski Uygur ve Karahanlı sahası metinleridir. Bu çevreye ait metinlerdeki sözcüklerin bir kısmı, daha önceki yazı dilinden aktarılmış, bir kısmı ise yeni dahil olunan kültürel / dini çevrenin gereksinimleri çerçevesinde yine daha önceki yazı dilinden aktarılan kök ya da gövdelerinden yeniden yaratılmıştır. Diğer taraftan Türk runik harfli yazıtlarda bulunmayan ya da söylem çerçevesinde ihtiyaç duyulmadığı için kullanılmayan bazı gramer alanları, yine Türk dilinde ilk defa Eski Uygur ve Karahanlı sahası metinlerinde tanıklanmaktadır.

Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden beri düzenli olarak zaman ve çevreye bağlı şekilde sayıları artarak devam eden gramer alanlarından biri, fiil birleşmeleridir. Türk dilinde genellikle *fiil*

+ *zarf-fiil eki* + *yardımcı fiil* şeklinde meydana gelen fiil birleşmeleri, Türk dili araştırmalarının üzerinde yoğunlaştığı konulardan biri olmuştur. Genellikle Türkiye Türkçesi gramerlerinde, kısmen de tarihî Türk dili gramerlerinde “birleşik fiiller” başlığı altında, bir tarafı isim bir tarafı fiil olup bir yardımcı fiil ile meydana gelen birleşmeler olarak değerlendirilmiştir. Hatta bu kaynaklarda herhangi bir isim ve fiille meydana gelmiş kalıp sözler / deyimler de birleşik fiil adı altında değerlendirilmiştir.¹ Bununla birlikte fiil birleşmelerinin her iki tarafı da fiil olan ve birbirlerine zarf-fiil ekleriyle bağlanmış olan yapılar olduğu, isimler ile meydana gelen sıralamalardan söz edilmediği çalışmalar da vardır. Fiil birleşmelerinin sadece fiillerden meydana geldiğini, birleşmelerde yardımcı fiillerin kattığı kiplik ve kılınışsal değer kadar zarf-fiil eklerinin yapısının da önemli olduğunu dilbilimsel yaklaşımla ifade eden birkaç çalışma söz konusudur.² Türk dili araştırmalarında genellikle “tasvirî / tasvir yardımcı fiil” ya da “modal yardımcı fiil” adlarıyla anılan fiillerle kurulmuş birleşik fiillerde, yardımcı fiiller yeterlilik, yaklaşıklık ya da karşılaştırma gibi kiplik değerler ifade ederken bazı yardımcı fiillerin başlangıç, süreklilik, bitmişlik gibi kılınışsal değerleri söz konusudur. Örneğin, ilk örnekleri Eski Uygur ve Karahanlı sahası metinlerinde görülmeye başlanan *ugra-* fiilinin herhangi bir ek ya da sözcükle bağlantılı olmadığı durumlarda, 1. “gitmek, varmak” ve 2. “planlamak, tasarlamak” olmak üzere iki anlamı vardır. Bununla birlikte *-gAll* zarf-fiil ekini alan fiillerin *ugra-* fiiliyle birlikte kullanıldığı çok sayıdaki örnek, “(bir şeye) niyet etmek” anlamıyla kiplik kategorisine dahil olurken; *ugra-* fiilinin *-(X)p* zarf-fiil ekini almış bir fiil ile birlikte kullanıldığı örneklerde “...-mAyA başlamak” anlamında kılınışsal değer kazandığı görülmektedir (Ağca 2019: 418-424).

İlk örneklerine Türk runik harfli yazıtlarda rastlanılan tasvirî yardımcı fiillerle oluşmuş birleşik fiiller, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde çeşitlenmiştir. Bu anlamda Eski Uygurcada özellikle saygı bildiren fiil birleşmeleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bu metinlerde *ötün-*, *tegin-*, *yarlıka-* gibi fiiller saygı yardımcı fiilleri olarak kullanılmıştır (Polat 2017: 2012-2026). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde saygı bildiren bu yardımcı fiillerin, Türk dilinin İslami dönemlere ait metinlerinde fiil birleşmelerinde kullanılmaması da dikkati çekmektedir. Benzer bir şekilde Türk runik harfli yazıtlar ile İslami çevreye ait metinlerde temel / esas fiil olarak kullanılan *tüke(t)-* fiilinin, Eski Uygurca metinlerde esas fiil görevinin yanı sıra yardımcı fiil olarak kullanılmış olması ve fiil birleşmelerinin bir parçasına dönüşmüş olmasıdır. Tarihsel Türk dili metinlerinde *tüke-* fiilinin yanı sıra fiilin isim, zarf ve fiil türevlerine de rastlanılmaktadır. Bu yazıda, Eski Türkçe metinlerde fiilin tanıkları ve türevleri ile Eski Uygurca metinlerdeki yardımcı fiil olarak fiil birleşmelerindeki anlamı ve rolü üzerinde durulacaktır.

Eski Uygurca metinlerde, hem fiilin en yalın hali olan *tüke-*, hem de türevleri olan *tükel*, *tükellig*, *tüket-*, *tüketi*, *tüketinçsiz*, *tükellig* şekilleri yaygın hâlde görülmektedir. Fiilin dönüşlü şekli olan *tüken-* ise Eski Uygurca metinlerde tanıklanmasa da Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Eski Türkçede *tüke-* fiilinin tanıkları ve anlamları ile fiilin türevleri şunlardır:

1. *tüke-* “sona ermek, bitmek” Fiili ve Türevleri

¹ Türk dili gramerlerinde birleşik fiilin tanımı ve türleri hakkındaki yayımlar ve görüşler Polat’ın (2017: 2013-2015) ilgili makalesinde bir araya getirildiği ve zikredildiği için, literatür bu yazıda tekrar edilmemiştir.

² Türkçe fiil birleşmelerinin gramerleşme teorisi kapsamında ele alıp çalışan Gökçe’nin (2013) çalışması, konuyu ayrıntısıyla ve teorik olarak ele alan çalışmaların başında gelmektedir. Keza fiil birleşmelerini kılınış kategorisi çerçevesinde ele alıp değerlendiren Bacanlı’nın (2014) çalışması da konuyu bu bağlamda ele alan çalışmaların başında gelmektedir.

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Türk runik harfli yazıtlarda *tüke-* fiili tanıklanmaz. Bununla birlikte bu çevrede bir örnekte *tüke-* fiilinin ettirgenlik ekini almış *tüket-* fiiline, başka bir örnekte ise zarflaştırılmış *tüketi* “tümüyle, tamamıyla” sözcüğüne rastlanmaktadır (Şirin 2016: 273, 460):

sekiz adaklıg barımıg üç tü yılkı tüketi bardım-a “sekiz ayaklı varlığımı (ve) üç bin yılkı tüketerek gittim.” (Ye 11/10), *sabımın tüketi eşidgil* “Sözlerimi tümüyle işitin.” (KT G 1).

Kâşgarlı, DLT’te iki ayrı *tüke-* fiilinden söz etmiş, birinde *ış tükedi* “iş tamamlandı ve kalmadı”, diğer *tüke-* maddesinde ise *bu aş kamugka tükedi* “bu yemekler herkese ulaştı ve yetti” örneklerini vermiş ve sonuncusu hakkında “bu kelime zıt (anamlı) olanlardandır” açıklamasını yapmıştır (DLT 563/464). DLT’te ayrıca fiilin ettirgen şekli olan *tüket-* fiili de *ol işin tüketti* “onun işi bitti” tanığı ile verilmiştir. *tüke-* fiili, Kutadgu Bilig’de de yaygındır: *bu munça ajun barça bütrü saña / tükemez tüker sen ay küçlög toña* (KB 5381).

Eski Uygurca metinlerde hem *tüke-* fiili hem de türevleri yaygındır. Bu çevreye ait metinlerde *tüke-* fiili iki farklı bağlamda kullanılmıştır. Aşağıdaki (1)-(4) numaralı örneklerde *tüke-* fiili, herhangi bir Budist Uygurca metnin kolofonunda, metnin bittiğini, sona erdiğini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu örneklerde *tüke-* fiili, sözcüksel anlam evrenine uygun olarak bir metnin tamamlandığını, bittiğini ifade etmektedir:

(1) *darni bo erür oom xiri x x xung xung pt oom saru-a budta takini basir-a varnani xung xung pt suvx-a :: tükedi* : (BT VII, J 36-40).

(2) *alku tınlıglar uguşı kalısız bir teg burkan kutın bulzunlar sadu sadu bolzun kim ... tükedi* “Bütün canlılar topluluğu eksiksiz, sadece Burkan saadetini bulsun, iyi olsun ... bitti.” (BT VII, L 23-25).

(3) *bo erür soo bedizetmek nom tükedi* “heykeli süsletmek budur. Kitap bitti.” (BT XXIII, D 109-110).

(4) *teñri teñrisi burkan yarlıkamış garbaparamançani atlıg sudur nom bitigniñ kut kolumukı birle bitig tükedi* “Büyük Budanın bahşettiği Garbaparamançani adlı sutranın kut istemek (adlı kısmı) ile kitap sona erdi.” (BT XXIII, H 220-223).

Diğer taraftan Eski Uygurca Budist metinlerde *tüke-* fiili, tanıklandığı diğer çevrelerdeki anlamına ve örneklerine uygun bir şekilde yine “bitmek, sona ermek, tükenmek, tamamlanmak” anlamı ile geçmektedir:

(5) *amti meniñ kut buyanıñ tükemiş erür* “Şimdi benim sevabım sona ermiştir.” (Maitr 149v 13-14).

(6) *ol ugurda tükel bilge Maytri-i burkannıñ tıtsi kuvrag toyınlarınñ ikinti ugurlug san sakışları tükemiş bolur* “O zaman tümüyle âlim Maitreya Burkan’ın öğrenci, cemaat ve rahiplerinin ikinci şanslı sayıları sona ermiş olur.” (Maitr 196r 25).

(7) *birök bilip adınlar tayakına turmuş tözüg usar tarkargalı alkunı adkantaçı köñülüg ürük uzatı bilge bilig bulgalı taplagın tüşi bıştukda yana kantün ök tolur tükeyür* “Eğer fark edip başka

desteğe dayanmış kökü giderebilse tümüyle bağlanan gnl daima bilgi bulmak için uygun bir Şekilde sonucu olgunlaştığında tekrar kendiliğinden tamamlanır.” (BT I B, 192-196).

(8) *inğleri meņileri tkemedin zleri yaşları alknmadın bilge biligleri tkemedin trt trlğ lgsz knjllerig altı paramitlarig uzatı yger kılıp ...* “Sevinleri sona ermeden hayatların tükenmeden bilgileri tükenmeden dört çeşit sonsuz duyguyu altı erdemi daima yüce tutup ...” (BT II 86-91).

(9) *sekiz ygrmi tkeyk teņeřsisiz edglerin ...* “On sekiz eksiksiz ölçülemez erdemi ...” (Maitr 154v 21-22).

Eski Türkçedeki *tüke-* fiilinin kök m yoksa bir kökten türemiş mi olduğu açık değildir (Clauson 1972: 479a). Bununla birlikte fiilin iki heceli olması ve daha da önemlisi aynı anlam alanını ifade eden KB’deki *tk* ve *tüm* sözcükleri *tüke-* fiilinin türemiş olabileceğini akla getirmektedir. O. F. Serkaya (2018: 235-241) KB’de tanıklanan *tüm* sözcüğünün, *t-* fiil kökünden gelmiş olabileceğini, sözcüğün Dede Korkut Oğuznamelerinde de *dm* Şeklinde kullanılmaya devam ettiğini dşunmektedir. Bu bağlamda Türk dilinde **t-* Şeklinde tasarlanabilecek bir kökten fiilden isim yapım ekleriyle *t-m* ve *t-k* sözcüklerinin türetilmiş olma ihtimali yüksektir. Buna göre tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde daha yaygın olan *tüke-* fiilinin de, KB’deki *tk* sözcüğünden fiilleşmiş olma ihtimali söz konusudur. Bu çerçevede *tüke-* (< t-k+e-) fiilini de türemiş kabul etmek mümkündür.

KB’de *tk* “ok, fazla, en ziyade” sözcüğü sadece bir yerde geçmektedir ve sözcüğün anlamı ile *tüke-* fiilinin anlamı arasındaki ilgi hemen fark edilmektedir: *ne teņsiz ölüm sen ay yawlak ölüm / tusulmaz saņa itse tk miņ tolum* (1537).

KB’de ayrıca iki tanığı olan *tüm* “tam, bütün” sözcüğü de anlamsal ve yapısal olarak *tüke-* fiili ile ilgili görünmektedir: *kş er kereksiz er drm kerek / er drm bolunsa tolum tüm kerek* (2332).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tüke-* fiilinden türemiş diğer sözcükler, anlamları ve tanıkları şunlardır:

1.1. tüketi “tümüyle, tamamıyla”

Türk runik harfli yazıtlarda ve Maniheist evreye ait metinlerde *tüket-* fiilinin ettirgen ekli rneği geçmemekle birlikte, her iki çevreye ait metinlerde fiilin ettirgen ekli Őeklinden zarf-fiil ekiyle kalıplaşmış ve zarflaşmış *tüketi* “tümüyle, tamamıyla” rneği geçmektedir. Aşağıdaki (10)-(13) numaralı Türk runik, Maniheist ve Budist çevrelere ait örneklerde görülen *tüketi* zarfı, Türk runik harfli yazıtlar ile Maniheist Uygurca metinlerde *tüket-* fiili tanıklanmasa da bu fiilin daha ilerlemiş ve szckselleşmiş Őeklinin kullanılmış olması, *tüket-* fiilinin de varlığına delalet etmektedir:

(10) *sabımın tüketi eşidgil* “Sözlerimi tümüyle işitin.” (KT G 1)

(11) *teņri aygın tüketi işleyr biz* “Tanrının buyruklarını tümüyle yerine getiriyoruz.” (TT II, 414)

(12) *teŋrike ne kut kolsar barça tüzü tüketi bulzunlar* “Tanrıdan her ne isterse tamamını bulsuznlar.” (M III 49).

(13) *üç ulug asanki kalp ödlerte altı pramitlar işin tüzü tüketi işleyür* “Üç büyük zamandaki altı erdemli işleri tümüyle yerine getirsinler.” (BT I B, 108).

1.2. tükel “tüm, bütün, hep”

Eski Türkçe metinlerde tüke- fiili, -(X)l fiilden isim yapım ekiyle türeyerek belirsizlik ifade eden sıfat ve zamir görevleri de üstlenmiştir. Metinlerde *tükel* sözcüğü, *tüke-* fiilinin “bitmek, sona ermek, tamamlamak” anlam alanından, bir işi ya da olayın sonuna gelmiş ya da tamamını kapsamış olarak “bütün, tüm” anlamı kazanmıştır. Budist çevreye ait Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait aşağıdaki (14)-(16) numaralı örneklerde *tükel* sözcüğü, kendisinden sonraki sözcük ya da öbekte çokluk anlamıyla belirsizlik ifade etmiştir:

(14) ... *tükel köŋül öritip* “tümüyle düşüncesini geliştirip” (BT XXIII, H 151-152).

(15) *boguz alıp tükel bogdı* “Boğazını ısırıldı ve onu boğdu.” (DLT 276/240).

(16) *bayusa tileki bulunsa tükel / tüketür tiriglik uçup can yırar* (KB 1423).

tükel sözcüğüne dair yukarıdaki örneklerin yanı sıra sözcüğün Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kalıplaşmış *tükel bilge teŋri teŋrisi burkan* ifadesi ile ve *esen tükel* şeklinde ikileme olarak kullanıldığı örnekler de yaygındır. Aşağıdaki (14) numaralı örnekte *tükel* sözcüğü, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi “bütün” anlamı ile çevrilebileceği gibi aynı zamanda “mükemmel, kâmil” anlamına da gelmektedir. Çünkü *tükel* sözcüğü, tıpkı *bilge* ve *teŋri teŋrisi* gibi *burkan* sözcüğünü nitelemektedir:

(17) *ol ödün tükel bilge teŋri teŋrisi burkan çakar lakşanın yaratıglıg adakınıŋ ulug erŋeki üze bo yitiŋsiz yitiz yagız yir yüzün irkleyü yarlıkadı* “O zaman tümüyle bilge büyük Buda çakır lakşanın yarattığı ayağının büyük parmağı ile bu uçsuz bucaksız, yüksek yeryüzünü sapasağlam bahşetti.” (BT XX, 195-201).

Son olarak *tükel*, Eski Uygurca metinlerde *esen tükel* şeklindeki ikilemenin de bir parçasıdır. Aynı zamanda Moğolcaya da geçen *esen tükel* ikilemesi, “sağ salim” anlamındadır (Gül 2019: 49-58):

(18) *olar barça esen tükel uçuz oŋay agrıkanmadın terk tavrata tugurmakları boşulmakları bolzun* “Onların tamamı sağ salim (olup) kolay acıya yakalanmadan hemen doğursunlar ve serbest kalsınlar.” (BT XXIII, H 105-108).

1.3. tükellig (~ +kA tükellig) “ile tamamlanmış, ile donanmış”

Eski Türkçenin Türk runik harfli yazıtlarında, Maniheist Eski Uygurca metinlerde ve İslami çevreye ait Türkçe metinlerde görülmemekle birlikte Budist Uygurca metinlerde yaygın olan tüke-fiilinin türevlerinden biri de, kendisinden önceki isme ya da sığata datif ile bağlanan *tükellig* (< tüke-l+lig) sözcüğüdür. Aşağıdaki (17)-(19) numaralı örneklerde *isim / sıfat + kA tükellig* kalıbı, “ile tamamlanmış, ile donanmış” anlamındadır:

(19) *olar barça koti nizvanıg tarkarıp bütmiş işlig bilge biligke tükellig erürler tip sakingu ol* “Onlar birçok ihtirası yok edip bitmiş işli bilgiyle donanmışlardır diye düşünmeli.” (BT VII, H 20-22)

(20) ... *kop ajunta alku edgüke tükellig bolur* “Bütün dünyada her iyilikle donanmış olur.” (Maitr 211v 2-3)

(21) *kut buyanka tükellig tınlıg anta tugarlar* “Saadetle donanmış canlılar o zaman doğarlar.” (BT XX, 131-133).

1.4. tüketinçsiz “sonsuz”

Eski Türkçenin diğer çevrelerinde tanıklanmayan, Eski Uygur Türkçesinde ise birkaç örnekte tanıklanan *tüketinçsiz* “bitmeyen, sona ermeyen, sonsuz” sözcüğü, *ertinçsiz* ile birlikte *ertinçsiz tüketinçsiz* şeklinde yakın anlamlı ikileme hâlinindedir. Buna göre aşağıda verilen (20)’deki *ertinçsiz tüketinçsiz* ikilemesini “öncesi ve sonu olmayan” şeklinde anlamlandırmak mümkündür:

(22) *kızartmış temir yumgaklıg asıg yip ergürmiş kayına turur kızıl bakırlıg içküg içip yıl sanı üze kılmuş belgürtmiş belgürtmelerte artuk üküş kalp sakışı üze ertinçsiz tüketinçsiz birle teñ tüz üdün emgenürler* “(Onlar), kızarmış demir, toplu (haldeki) fazla ipi yumuşatmış, kaynayan kızıl bakır içindeki içeceği içip her yıl yaptığı, ortaya çıkardığı işaretlerin fazla sayısı ile, sonsuz, eşit zaman acı çekerler.” (BT II, 201-208).

1.5. tüken- “yok olmak, kaybolmak”

Eski Türkçede *tüke-* fiilinin dönüşlü türevi olan *tüken-* şekli, Türk runik harfli metinlerle Eski Uygurca metinlerde görülmez. Buna karşılık ilk İslami Türkçe metinlerden KB’de birkaç örnekte tanıklanmaktadır:

(23) *bu erdi ay ilig meniñ bilmişim / ötündüm iligke tükendi işim* “Ey hükümdar, benim bildiğim bu kadardır; işte hükümdara arz ettim, başka bir diyeceğim yoktur.” (KB 2739), *özüm koğtı dünya tilek arzusın / tilekim tükendi kesildi sözüm* “Bu dünya ile ilgili kestim ve bütün dilek ve arzuları üzerimden attım, artık dileğim kalmadı; işte bu kadar.” (KB 4732).

2. Bitmişlik Yardımcı Fiili Olarak tüket-

Eski Türkçenin ilk İslami Türkçe metinlerinde *tüke-* fiilinin -(X)n- dönüşlülük ekini almış *tüken-* türevi gibi, hem İslami Türkçe metinlerde hem de Budist Uygurca metinlerde -(X)t- ettirgenlik ekini almış *tüket-* türevi de tanıklanmaktadır ve oldukça yaygındır. Buna karşılık Türk runik harfli yazıtlar ile Maniheizt Uygurca metinlerde *tüket-* fiiline rastlanmaz.

Eski Türkçedeki *tüket-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı bazı örnekleri ele alıp en ayrıntılı bir şekilde değerlendiren çalışma, Erdal’a aittir (Erdal 2004: 250; 256). Erdal (2004: 250), Eski Türkçede -U alk-, -U ıd- ve -U tüket- şeklindeki fiil birleşmelerinin bir olaydaki tamamlanmışlığı, bitmişliği ifade ettiğini düşünür. Erdal (2004: 256) bu çerçevede, Eski Uygur Türkçesinde ettirgen ekli tüket- fiilinin yardımcı fiil olarak bir olaydaki tamamlanma, bitme durumunu ifade ettiğini, bazen de bir olayın daha önce “zaten, çoktan” bittiğini ifade etmek üzere kullanıldığını, Eski Uygur Türkçesinden seçtiği örneklerle izah etmiştir. Erdal’ın verdiği örnekler genellikle Hsüaņ Tsaņ Biyografisi’ndendir. Mesela *küçüm küsünüm kevilü tüketti* (HT VII 2097)

örneğinde tüket- fiilinin bitmişliği, tamamlanmışlığı ifade ettiği açık şekilde görünmektedir. Erdal'ın verdiği örnekler dışında Eski Uygur Türkçesinde tüket- fiilinin fiil birleşiminde yardımcı fiil olarak kullanıldığı örnekler de vardır.

Tanımlandığı metinlerde tüket- fiili, “bir durumu, işi bitirmek, sona erdirmek” temel anlamındadır:

(24) *yana //// bodistvlar //// türlü edgü kılınç edremi **tüketgeli** itigsiz nomlarka ornanmaz bilge bilig edremig **tüketgeli** itiglig bar tözlug nomlarig alkmaç yokadturmaz* “Yine //// bodisatvalar //// türlü iyi iş ve erdemi tamamlamak için donanımı olmayan öğretilere yerleşmezler. Bilgi erdemini tamamlamak için donanımı olan iyi soylu öğretileri bitirmez, yok etmezler.” (BT XX, 2037-1042).

(25) *ıntın kıdıgka tegi **tüketmişke** yinçürü töpön yükünü teginür men* “Öte kıyıya kadar tamamlamak için iyice baş ile eğilirim.” (BT XX, 74-77).

Budist çevreye ait Eski Uygurca metinlerde tüket- fiili, sözlüksel anlamının dışında kendisinden önceki bir fiile ünlü zarf-fiil ekiyle (-A/-I/-U) bağlanarak yardımcı fiil olarak fiil birleşiminin bir unsuru olarak da görülmektedir. Buna göre Eski Uygur Türkçesinde *fiil + ünlü zarf-fiil eki + tüket-* şeklindeki fiil birleşiminden söz edilebilir. Mesela *ne sözleyü tüketip ök ünüp yorıyu bardı* (BT XXVIII, B 41-42) örneğinde, söyle- fiilinin zarf-fiil ekiyle tüket- fiiline bağlandığı *sözleyü tüket-* ifadesini “söyleyerek sona erdirmek” şeklinde de anlamak mümkündür; ancak hem bu örnekte hem de aşağıdaki örneklerde tüket- fiilinin bağlı olduğu temel fiildeki eylemin tümüyle sona erdiğini, bittiğini göstermektedir. Buna göre ilgili cümleyi, “Ayrıca tümüyle söyler söylemez ortaya çıkıp devam etti.” şeklinde çevirmek mümkündür.

Eski Uygur Türkçesinde *fiil + ünlü zarf-fiil eki + tüket-* şeklindeki fiil birleşimine ait diğer bazı örnekler şunlardır:

(26) *kaçan kişi mensizin **bilü tüketser** ötrü tözün yollar akınka uzatı tirenür* “Hangi kişi benlik duygusundan uzak tümüyle idrak etse o zaman asil yollar akına daima direnir.” (BT I B, 109).

(27) *edgü ögli yarlıkançuçı köhüllüg nomlug orunta yükünç yükünü kılmiş ayig kılınçlarig kşanti kılğuluk nom bitig tokuzunç tegzinç yalğuk yolıntakılar için **yükünç yükünü tüketmiş boltı*** “İyi düşünceli, merhametli dini kaidesi olan yerde ibadet ederken yaptığı kötü işlerden tövbe edecek kitap. Dokuzuncu bölüm: Yanlış yoldakiler için ibadet tümüyle bitmiş oldu.” (BT II, 147-153).

(28) *kaçan munta **ölü tüketip** yana ylıkı ajunınta tüştüklerinte edgü yizgü üze açınıp totgurup etin yinin üklitip semirtip yaşaguluk isig öziniñ sanın sakışın ertürgeli idmadın olarnı öldürüp ...* Burada tümüyle yok olup tekrar hayvan alemine geldikleri zaman iyi yiyecek ile geçimini sağlayıp etini iliğini çoğaltıp şişmanlayıp yaşayacak sıcak ruhunun sayısını aşmadan onları öldürüp ...” (BT II, 219-226).

(29) *teñri burkan yarlıkançuçı yarlıglartın kim ozgalı kutrulğalı uğay .. **ozgalı kutrulğalı umayu tüketser** tamuta barçaka bo ayig kılınçlıg üliş anuk bar erür* “Büyük Buda merhametli buyruklardan kurtulamayacak .. Tümüyle kurtulabilse cehennemde hepsine bu kötü kısmet hazır (bir şekilde) vardır.” (BT II, 264-269).

(30) *bökünki künte emgek teginü tüketmiş tınlıglar yme inçıp ozup kutrulup ...* “Bugün tümüyle acıya ulaşmış canlılar da öyle kurtulup ...” (BT II, 372-374).

(31) *bo nom kulu tüketmişte ürgüt arviş sözlemiş kerek* “Bu öğretiyi tümüyle yerine getirdikten sonra daima büyüyü söylemek gerekir.” (BT XXIII, D 70-71); *agızta tutup edgüti bışrunup bışig kulu tüketmişte kin ötrü bo yörüglerig köñülinte sakınu munıçalayu yañın kezigçe sözlemiş kergek* “Dilinde tutup iyice olgunlaştırıp mükemmelleştirdikten sonra bu tefsirleri düşünerek böyle bir töreyle sırasına göre söylemek gerekir.” (BT XXIII, E 34-36).

(32) *muntag kut küsüş öritü tüketdükte* bir kşanta kezte kurug bolmışın sakınıp ... “Böyle saadet ve arzuyu tümüyle yükselttiği zaman bir defasında boş olduğunu düşünüp ...” (BT XXXVI, F 101-107).

Bu örneklerdeki *bilü tüket-*, *yükünç yükünü tüket-*, *ölü tüket-*, *ozgalı kutrulgalı umayu tüket-*, *emgek teginü tüket-*, *nom kulu tüket-*, *bışig kulu tüket-* ve *kut küsüş öritü tüket-* ifadelerini tüket-yardımcı fiiliyle meydana gelmiş birleşik fiil kabul etmek gerekir. Bu birleşikleri, sırasıyla, “tümüyle idrak etmek → idrak etme sürecini tamamlamak”, “tümüyle saygı göstermek → saygı gösterme eylemini tamamlamak”, “tümüyle ölmek → ölme eylemini tamamlamak”, “tümüyle kurtulamamak → kurtulma eylemini tamamlayamamak”, “tümüyle acı çekmek → acı çekme sürecini tamamlamak”, tümüyle vaaz etmek → vaaz etme eylemini tamamlamak”, “tümüyle olgunlaşmak → olgunlaşma sürecini tamamlamak”, “tümüyle saadet ve arzu beslemek → saadet ve arzu yükseltme sürecini tamamlamak” şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Eski Uygur Türkçesinin Budist çevresine ait metinlerinde tespit edilen *fiil + ünlü zarf-fiil eki + tüket-* yapısına ait örneklerde dikkati çeken hususlardan biri, fiil birleşiminin bitimli fiil olmaması, kendisinden sonra gelen temel cümlede başka bir olay, duygu ya da düşüncenin ifade edilmiş olmasıdır.

Bütün bu örneklerden sonra tüke- fiili ve türevlerinden biri olan tüket- fiilinin Eski Türkçe metinlerdeki durumu hakkında şu sonuçlar ifade edilebilir:

1. Türk runik harfli metinlerdeki tüketi “tümüyle, tamamıyla” örneği ve ardında Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerindeki tüke- fiili ve türevleri, fiilin Eski Türkçede yaygın olduğunu göstermektedir. Buna göre fiil, Eski Türkçede sıfat, zarf, zamir ve ikileme yoluyla isim olarak görev almıştır. Diğer taraftan ilk İslami çevreye ait metinlerdeki tüm ve tük sözcüklerinin varlığı da, tüke-fiilinin türemiş olduğunu, bu çerçevede fiilin *tü- şeklinde bir kökten türemiş olabileceğini ifade etmeye izin vermektedir.

2. Eski Türkçede tüke- fiili, en fazla Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çeşitlenmiştir. Bu çevrede fiilin çeşitli fiil ya da isim yapım ekleriyle türemiş şekilleri tanıklanmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde -(X)t- ettirgenlik ekini almış tüket- şekli, “bitirmek, tamamlamak, sona erdirmek” sözcüksel anlamının yanı sıra, *fiil + ünlü zarf-fiil eki + tüket-* yapısındaki fiil birleşiminde art fiil olarak vazife yüklenmiştir.

3. Eski Uygur Türkçesinde *fiil + ünlü zarf-fiil eki + tüket-* yapısındaki fiil birleşimine ait örneklerin tamamı, cümlede herhangi bir fiilimsi ekini almış alt / yan cümle konumundadır. Buna göre alt cümledeki fiil tüket- yardımcı fiili ile tümüyle tamamlandıktan, sona erdikten sonra, temel

cümledeki eylemin başladığı, diğer bir ifadeyle başka bir eylemin başlangıcına yol açtığı anlaşılmaktadır. Mesela *agızta tutup edgüti bışrunup bışig kılı tüketmişte kin ötrü bo yürüglig köñülinte sakınu munıçalayu yañın kezigçe sözlemiş kergek* “Söylemeyip, iyice olgunlaştırıp, olgunlaşmayı tamamladıktan sonra bu yorumları gönlünde düşünerek böyle bir kaideyle, sırayla söylemeli.” (BT XXIII, E 34-36) örneğinde, yorum yapmaya başlayabilmek için olgunlaşma sürecinin tümüyle tamamlanma sürecinden söz edilmektedir. Buna göre Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tüket- yardımcı fiili, kılınış çerçevesinde kendisinden önceki temel fiilin niceliğini belirlemektedir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde tüke- fiilinin fiil birleşiminde art fiil olarak kullanıldığı bütün örneklerin sadece -(X)t- ettirgenlik ekini almış olması da önemli bir ayrıntı olarak görülmektedir. Zira ettirgenlik, fiilleri daima bitiş-dönüşümlü hale getirir (Bacanlı 2014: 49). O halde, Türk dilindeki tüke- fiilinin ettirgenlik ekini almış tüket- şekli, Eski Uygur Türkçesinin Budist çevreye ait metinlerinde kendisinden önceki fiile ünlü zarf-fiil ekiyle bağlanarak, kılınış kategorisinin bitiş-dönüşümlü halini ifade etmiştir.

Kısaltmalar

BT I	Berliner Turfan-texte I
BT II	Berliner Turfan-texte II
BT VII	Berliner Turfan-texte VII
BT XX	Berliner Turfan-texte XX
BT XXIII	Berliner Turfan-texte XXIII
BT XXVIII	Berliner Turfan-texte XXVIII
BT XXXVI	Berliner Turfan-texte XXXVI
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
KB	Kutadgu Bilig
KT	Köl Tigin
M III	Türkische Manichaica aus Chotscho III
Maitr	Maitrisimit Nom Bitig
TT II	Türkische Turfan Texte II

Kaynaklar

- Ağca, Esin (2019). “Tarihsel Türk Dili Alanlarında ugra- Fiili”. *Yeni Türkiye*, 105: 418-424.
- Aydın, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang, Willi ve Annemarie von Gabain (1929). *Türkische Turfan Texte II*. Berlin: ABAW.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.
- Gabain, Annemarie Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. ev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökçe, Faruk (2013). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gl, Bülent (2019). “Eski Uygurcadan Moğolcaya Geçen tükel Sözcüğü ve esen tükel İbaresİ Üzerine”. *Eski Türkçenin İzinde*. Edt. Hüseyin Yıldız. Ankara: Akçağ Yayınları. 49-58.
- Hazai, Georg ve Peter Zieme (1970). *Fragmente der uigurischen Version des ‘Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu’*. Berlin: Berliner Turfantexte I.
- Kara, Georg ve Peter Zieme (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer bersetzung*. Berlin: Berliner Turfantexte VII.
- Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin.
- Polat, lk (2017). “Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren (tn-, tegin-, yarlıka-, yükün-) Yarı Tasvir Fiilleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. S. 6/4: 2012-2026.
- Röhrborn, Klaus (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, bersetzung, Kommentar*. Berlin: Berliner Turfantexte II.
- Sertkaya, Osman Fikri (2018). “T- “tamamlamak, bütünlemek” Fiilinin Türevlerinden Tüm”. *Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları. 235-241.
- Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig. Die Uigurische bersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, bersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lcklaufiger Index*. Berlin: Berliner Turfantexte IX.
- Tekin, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yakup, Abdurishid (2016). *Altugurische Aparimitayus-Literatr und kleinere tantrische Texte*. Berlin: Berliner Turfantexte XXXVI.
- Zieme, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra*. Berlin: Berliner Turfantexte XX.